

Андрій Бовгира

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

ВІД ІДЕЇ ДО РЕЗУЛЬТАТУ: З ІСТОРІЇ ПЕРЕВИДАННЯ “ЛІТОПISУ” САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

У статті коротко висвітлено історію появи нового академічного видання пам'ятки історичної думки доби Гетьманщини “Літопису” Самійла Величка та особливості роботи по підготовці твору до друку. Відзначено основні етапи цього видавничого проекту, його персоналії, завдання, якісні відмінності від попередніх спроб публікації.

Ключові слова: “Літопис” Самійла Величка, Гетьманщина, археографія.

Восени 2020 р. світ побачило повне видання “Літопису” Самійла Величка, яке довершує більш ніж півторастолітню історію публікацій цього твору. Варто відзначити, що за більш ніж півторастолітній період було вісім спроб публікації “Літопису”, й лише три з них мали матеріальний результат з різним ступенем якості¹. Перша спроба видання наративу у 1844 р. провалилася через фінансові протиріччя видавців із тогочасним власником рукопису Михайлом Погодіним. Після тривалих зволікань він все ж таки погодився передати текст для видання Київській археографічній комісії. Чотири томи цього видання з'явилися впродовж 1848–1864 рр. Чим зумовлений такий значний часовий проміжок у підготовці пам'ятки?

¹ Детальніше про це див.: Багро С., Бовгира А., Боряк Г., Таїрова-Яковлева Т. “Літопис” Самійла Величка [“Історія”] – визначна історіографічна пам'ятка: до історії тексту та його вивчення // Самійло Величко. “Літопис” / упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2020. С. XX–XXII.

Очевидно варто зважати на обсяг самої роботи, однак у цьому випадку слід вбачати все ж політичний чинник. У 1847 р., коли був готовий до друку перший том “Літопису”, почався політичний процес у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Двоє фігурантів слідства – Микола Костомаров та Микола Гулак були головними учасниками видавничого процесу. Їх арешт і ув’язнення позначилися й на якості і термінах публікації. До того ж, зважаючи на політичну ангажованість видання, до нього була звернута прискіплива увага цензури. Це позначилося зокрема на назві, яка була сформована цілком в дусі часу – “Летопись событий в Юго-Западной России”, а також вилученні окремих документів, дотичних до гетьманства Івана Мазепи. Окрім цього на перше видання твору Величка вплинула археографічна культура того часу. Видавці не надто переймалися точною передачею тексту, опускаючи окремі слова, цілі речення і навпаки доповнюючи оригінальний текст фрагментами з дотичних джерел, які відсутні у тексті Величка. Була повністю змінена первинна структура твору, зокрема вилучена початкова частина й частково опублікована в якості додатків у 4-му томі. До уваги також не бралися численні примітки, записи на полях, колонтитули, зроблені в тому числі й самим Величком, які дають надзвичайно цінну інформацію про особливості написання й упорядкування наративу, творчу “кухню” автора. Не йдеться вже про такі вузькі й технічні елементи передачі тексту як титли, виносні літери, передача окремих графем. Мова оригінального тексту у цьому виданні була наближена до стандартів російської. Відтак більш як півтора століття уявлення про “Літопис” Величка, усі дослідження, ґрунтовані на його тексті базувалися виключно на виданні ХІХ ст., таким чином формуючи в цілому не зовсім об’єктивну картину.

На початку ХХ ст. Орест Левицький, який до того перевидав “Літопис Самовидця”, планував зробити перевидання й Величкового твору. Втім цей проект залишився нереалізованим.

До цієї ідеї повернулися лише в 1926 р. в рамках Археографічної комісії ВУАН. Однак тоді встигли видати лише одну із частин “Літопису”. Подальші політичні репресії, згорання українізації надовго затримали процес перевидання. За радян-

ської доби це питання актуалізувалося ще двічі – у 60-х і 80-х рр. ХХ ст. У першому випадку на заваді стали знову ж таки політичні чинники – репресії проти української інтелігенції, фактичну заборону козакознавчих студій. В іншому – проект не переріс у видання через економічні негаразди. Лише в 1991 р. Валерій Шевчук здійснив титанічну працю з перекладу публікації ХІХ ст. на сучасну українську мову. Плани нового видання існували й закордоном. У 70-х рр. ХХ ст. за ініціативи директора Інституту українських студій Гарвардського університету Омеляна Прицака була зроблена копія оригіналу “Літопису”, яка нині зберігається у бібліотечних фондах цього інституту. Але цей проект також залишився не втіленим.

Нова сторінка в історії видання твору Самійла Величка пов’язана з 2009 р. Саме тоді, за ініціативи очільниці Центру вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету Тетяни Таїрової-Яковлевої, яка вперше детально вивчила оригінал рукопису, був укладений договір між цим центром та Інститутом історії України НАН України про спільне видання пам’ятки. Завдяки фінансовій підтримці Фонду українських катедр Гарвардського університету вдалося виготовити цифрову копію оригінального рукопису разом з правами на його публікацію.

Власне робота по підготовці нового видання розпочалася в 2013 р. У складі дослідницької групи, що працювала над підготовкою майбутнього видання, працювали Людмила Демченко, Тетяна Добрянська, Ольга Іванова, Марина Филипович, Андрій Бовгиря. Однак невдовзі по тому робота була припинена на довгий час. Втім продовжувалося дослідження структури оригіналу, біографії Самійла Величка, залишків його особистої бібліотеки – тем, які стали важливою підставою майбутньої публікації і які мали надважливі результати, що змінили усталені раніше уявлення про особу автора, первинну структуру його твору². Лише навесні 2019 р. знову ж таки за ініціативи Тетяни

² Таїрова-Яковлева Т. К. Биографии автора казацкой летописи Самойло Величко // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2016. № 2 (20). С. 76–88; *Її ж.* Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста

Таїрової-Яковлевої продовжилась перервана на п'ять років підготовка до друку самого тексту пам'ятки, археографічна обробка її тексту. Виконання проекту провадили паралельно дві групи науковців із Санкт-Петербургу й Києва.

Петербурзькі історики – Тетяна Таїрова-Яковлева, Денис Ципкін, Анастасія Мельник, Іван Поляков зайнялись дослідженням оригінального рукопису, його кодикологічним аналізом. Використовуючи новітні технічні засоби, вдалося достеменно визначити вік паперу, що в поєднанні з дослідженням чорнил, філіграней і навіть аналізу квіткового пилку, що зберігся в застиглій краплі свічного воску, а також характеру пагінації, різноманітних інскриптів, відтворити хронологію створення оригінального тексту. Ці результати ламали усталені догми про “Літопис”, час його створення, втрачені фрагменти, специфіку написання кожної з частин, їх етапність. Фактично до цього видання дослідження жодного з наративів не проводилося на такому прискіпливому рівні з використанням різноманітних методів.

Втім дещо залишилося за межами цієї роботи. Йдеться зокрема про аналіз почерків, яким написаний твір Величка. Величко очевидно користувався послугами копійців чи колежанцеляристів, які виготовляли для нього копії документів із гетьманського архіву чи архіву Генеральної військової канцелярії, приватних зібрань. Допомогали укладати твір його учні, особливо на завершальному етапі, коли автор частково втратив зір. Більшу частину тексту безперечно Величко писав особисто, включно з примітками на полях, кустодами й колонтитулами, з допомогою яких він “зшивав” різні фрагменти своєї майбутньої праці, редагував їх. Виокремлення й дослідження почерку Величка ще попереду. На щастя маємо його зразки через залишені власницькі надписи на полях книжок із його бібліотеки.

Війська Запорозького // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 103–112; *Її ж.* Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 190–198.

У Києві тривала робота з цифровою копією оригіналу. Потрібно було здійснити комп'ютерний набір більше півтори тисячі сторінок рукописного тексту. Робота, окрім значного об'єму, ускладнювалася наявністю великої кількості важких для прочитання фрагментів через особливості скоропису чи пошкоджених з часом чорнил. Набір основного тексту та його археографічне опрацювання була розділена між Альоною Багро та Андрієм Бовгирею. Сергій Багро зайнявся детальним вивченням джерельної основи “Літопису”, провівши значний обсяг роботи по структуризації усіх складових твору – документів, літературних та історичних творів. Людмила Гнатенко досліджувала копію твору Величка, укладеною за сприяння одного із власників цієї пам'ятки Григорія Полетики у 60-х рр. XVIII ст. Нею здійснений детальний кодикологічний аналіз рукопису, а також мовні особливості тексту. Визначено, що невідомий копійст точно передав зміст оригіналу, але при цьому змінив його мову, наблизивши її до стандартизованої російської середини XVIII ст. За допомогою цієї копії вдалося реконструювати деякі втрати оригінального тексту. Виявленням цих фрагментів, а також редагуванням польськомовних частин “Літопису” займався Василь Кононенко. Загальну координацію роботи групи здійснював Геннадій Боряк.

Ще на початку проекту у 2013 р. виникла дискусія щодо методу передачі тексту “Літопису”: від спрощеного, популярного до максимального відтворення особливостей рукописного тексту. Врешті був узгоджений варіант, за яким більшість графем передавалися згідно правил сучасної орфографії. Однак ряд літер, які відображають особливості мови Величкового твору, залишилися у виданні. У процесі роботи над підготовкою тексту довелося по новому узгоджувати багато суперечливих моментів для того, аби віднайти сприятливий баланс між науковим баченням тексту і сприйняття видання майбутніми читачами. Ще одним дискусивним моментом залишалася назва майбутнього видання. На жаль, неможливо реконструювати оригінальну назву пам'ятки, оскільки не збереглося її титульного аркушу. Сам Величко ніколи не вживав термін “літопис” щодо свого твору, уживаючи натомість “гісторія / історія”. Втім

вирішено все ж залишити традиційну назву, позаяк вона вже усталилась за більш ніж півтора століття побутування цього тексту від часу його запровадження до наукового обігу.

При підготовці цього видання враховано усі недоліки попередніх спроб публікації “Літопису”. Вдалося зокрема повністю відтворити структуру оригінального тексту та реконструювати пошкодження оригіналу за копією XVIII ст. До видання увійшли ігноровані раніше позатекстові елементи – записи на полях, коментарі, колонтитули. Більшість з них зроблено рукою самого Величко, які дозволяють пролити світло на особливості компонування рукопису, час його створення. Тут є його редакторські правки, джерельні нотатки. Адже колишній канцелярист прискіпливо зазначав вихідні дані текстів, звідки бралась інформація для його твору. Величко в тому числі й зазначав на полях фрагменти, запозичені з “Діарушу” Самійла Зорки, відтак це зменшує аргументи на користь версії про міфічність існування такого нарративу.

На кінець літа текст “Літопису” був готовий до друку. Окрім власне підготовки, археографічного опрацювання була виконана масштабна робота по додрукарській підготовці. Зокрема редактування здійснювали Тетяна Кришталовська та Наталя Сподаренко (вступні статті, науково-довідковий апарат) та Ніна Яценко (нарративний текст). Без перебільшення титанічну роботу у виготовленні верстки тексту, враховуючи графічну складність і об’єм (128 друкованих аркушів), здійснила Наталя Єрмак. Художник Олександр Остапов зробив вишукане барокове оформлення видання.

Втім підготовка самого видання до публікації, попри усю складність й копітку роботу впродовж багатьох місяців, задіяність великої кількості спеціалістів – це лише частина роботи. Інший, не менш важливий етап – пошук коштів для реалізації видавничого проекту, перетворення файлу в комп’ютері на матеріальний об’єкт – друковану книгу. На жаль, з цим виникли значні труднощі. Київське видавництво “Кліо” і його очільниця Віра Соловійова, які взялися виконувати проект на завершальному й вирішальному його етапі, попри звернення в державні інституції для підтримки видання, отримали відмову. Така ж

доля спіткала й аналогічне звернення до Українського культурного фонду, який опікується реалізацією подібних проєктів. Ця шанована інституція відмовила у підтримці видання, пославшись на суто формальні й політично вмотивовані обставини. На щастя завдяки підтримці меценатів, які в такий спосіб продовжили традицію українського меценатства, започаткованого ще в ранньомодерну добу, опублікована пам'ятка побачила світ.

Осінь 2020 р. була ознаменована численними заходами, пов'язаними з презентацією нового видання, яке стало культурною подією, спричинивши певний резонанс в українському інформаційному просторі. Презентаційні заходи відбулися в Батурині, Києві, Чернігові, Харкові, Острозі, Полтаві, Москві і Санкт-Петербурзі, а також в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Символічно, що поява видання саме в цьому році збігається з 300-літнім ювілеєм основної і фундаментальної частини пам'ятки. Саме в 1720 р. Величко, як він сам зазначає, завершив укладання “Сказанія о войне Хмельницького”. У засобах масової інформації та й у деяких наукових виданнях також розтиражована інформація ще про один ювілей. Йдеться про 350-річчя від дня народження самого автора. У відповідній постанові Верховної ради України щодо пам'ятних дат на 2020 рік цей факт також занотовано. Утім не існує жодних вагомих підстав, які б змогли його підтвердити.

Поява цього видання є лише початком якісно нових студій над “Літописом” Самійла Величка. Заплановано окремий том дослідницьких студій, що об'єднуватиме коментарі до нарративного тексту, а також дослідження, пов'язані із джерельною структурою твору Величка, його ідеологією. Заплановано також детальний текстологічний аналіз різних фрагментів “Літопису” задля з'ясування ступеню впливу на нього підставових текстів – творів річпосполитського історієписання. У цьому контексті важливо прослідкувати, як відбувався трансфер ідей, які факти використовував український автор, та яким чином він змінював ідеологію підставових текстів. На цьому етапі дослідження можливим буде реконструювати фрагменти українських нарративів XVII – початку XVIII ст., більшість з яких не дійшли до наших днів, але на які спирається Величко. Робота над текстом

оригінального рукопису уже спричинила відкриття стосовно біографії автора, історії його тексту. Тож є великі надії, що продовження цього видавничо-дослідницького проекту принесе не менш значимі результати, які до певної міри сприятимуть зміні наших уявлень про минуле Гетьманщини.

REFERENCES

1. Bahro, S., Bovgyria, A., Boriak, H. & Tairova-Yakovlieva, T. (2020). "Litopys" Samijla Velychka ["Istoriia"] – vyznachna istorio-hrafichna pamiatka: do istorii tekstu ta ioho vuvchennia. In H. Boriak, T. Tairova-Yakovleva (Eds.). *Samiilo Velychko. "Litopys"*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
2. Tairova-Yakovleva, T. (2016). K biohrafiiy avtora kazatskoj letopysi Samojlo Velychko. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, (2/20). [in Russian].
3. Tairova-Yakovleva, T. (2017). Knyhy z biblioteki Samiila Velychka, kantseliarysta Viiska Zaporozkoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 103–111. [in Ukrainian].
4. Tairova-Yakovleva, T. (2012). Litopys Samiila Velychka: do pytan-ia pro nove akademichne vydannia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 190–198. [in Ukrainian].

Andrii Bovgyria

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
Department of Ukrainian Historiography
Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences
of Ukraine (Kyiv, Ukraine), andrzej@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

FROM THE IDEA TO RESULT: TO THE HISTORY OF NEW EDITION SAMIYLO VELYCHKO'S "CHRONICLE"

The article briefly covers the history of publications of the monument of historical thought of the Hetmanate era "Chronicle" by Samiylo Velychko and features of work on the full edition of 2020. The main stages of this publishing project, its personalities, tasks, qualitative differences from previous attempts to publish.

Keywords: "Chronicle" of Samiylo Velychko, Hetmanate, archeography.